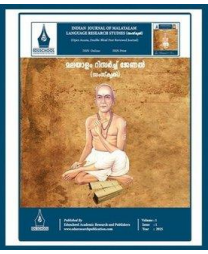
INDIAN JOURNAL OF MALAYALAM LANGUAGE RESEARCH STUDIES (സംസ്കൃതി)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: 3108-1924 ISSN Print: 3139-4558

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രവും ആധുനിക മെഡിസിനും: ഒരു താരതമ്യ പഠനം

Manoj Manoharan

Research Scholar, Department of Kerala Studies, University of Kerala, Kariavattom Campus, Thiruvananthapuram

Article information
Received: 5th November 2025
Received in revised form: 10th November 2025
Available online: 28th January 2026
Accepted: 15th December 2025

Volume: 2
Issue:1
DOI: https://doi.org/10.63090/IJMLRS/3108.1924.0019

Abstract

The debate between traditional medical practices and modern scientific medicine is one of the crucial discussions in the field of healthcare. For thousands of years, humanity has relied on traditional healing systems such as Ayurveda, Unani, and Siddha. However, modern medicine, developed through scientific methodology after the nineteenth century, brought revolutionary changes in the field of treatment. This study critically analyzes the basic principles, strengths and limitations, and integration possibilities of both systems. Research suggests that the most effective approach for the future is to develop a comprehensive healthcare model that combines the strengths of both systems.

സാരാംശം

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്ര സമ്പ്രദായങ്ങളും ആധുനിക ശാസ്ത്രീയ മെഡിസിനും തമ്മിലുള്ള സംവാദം ആരോഗ്യ പരിപാലന മേഖലയിലെ നിർണായക ചർച്ചകളിൽ ഒന്നാണ്. ആയിരക്കണക്കിന് വർഷങ്ങളായി മനുഷ്യരാശി ആയുർവേദം, യുനാനി, സിദ്ധ തുടങ്ങിയ പരമ്പരാഗത ചികിത്സാ സമ്പ്രദായങ്ങളെ ആശ്രയിച്ചു ജീവിച്ചിരുന്നു. എന്നാൽ, പത്തൊമ്പതാം നൂറ്റാണ്ടിനുശേഷം ശാസ്ത്രീയ രീതിശാസ്ത്രത്തിലൂടെ വികസിപ്പിച്ചെടുത്ത ആധുനിക മെഡിസിൻ ചികിത്സാരംഗത്ത് വിപ്ലവകരമായ മാറ്റങ്ങൾ കൊണ്ടുവന്നു. ഈ പഠനം രണ്ട് സമ്പ്രദായങ്ങളുടെയും അടിസ്ഥാന തത്ത്വങ്ങൾ, ശക്തിയും പരിമിതികളും, സംയോജന സാധ്യതകളും വിമർശനാത്മകമായി വിശകലനം ചെയ്യുന്നു. ഗവേഷണം സൂചിപ്പിക്കുന്നത് രണ്ട് സമ്പ്രദായങ്ങളുടെയും ശക്തമായ വശങ്ങൾ സമന്വയിപ്പിച്ച് സമഗ്രമായ ആരോഗ്യപരിപാലന മാതൃക വികസിപ്പിക്കുന്നതാണ് ഭാവിയിലെ ഏറ്റവും ഫലപ്രദമായ സമീപനം എന്നാണ്.

പ്രധാന വാക്കുകൾ:- ആരോഗ്യം, പരമ്പരാഗത ചികിത്സ, ആധുനിക മെഡിസിൻ, ആരോഗ്യപരിപാലന സമ്പ്രദായം, ശസ്ത്രക്രിയ

ആമുഖം

മനുഷ്യരാശിയുടെ ആരോഗ്യ പരിപാലന ചരിത്രം നോക്കുകയാണെങ്കിൽ, പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രമാണ് ആദ്യകാലം മുതൽ നിലനിന്നിരുന്നത്. ഓരോ സംസ്കാരത്തിനും അതിന്റേതായ പ്രത്യേക ചികിത്സാ സമ്പ്രദായങ്ങൾ വികസിച്ചു. ഭാരതത്തിൽ ആയുർവേദവും, ചൈനയിൽ ടി.സി.എമ്മും (Traditional Chinese Medicine), യൂറോപ്പിൽ യുനാനി വൈദ്യവും പ്രചാരത്തിലുണ്ടായിരുന്നു.[1]

എന്നാൽ, പത്തൊമ്പതാം നൂറ്റാണ്ടിനുശേഷം, പ്രത്യേകിച്ചും ലൂയി പാസ്ചറുടെ രോഗാണു സിദ്ധാന്തത്തിനുശേഷം, വൈദ്യശാസ്ത്രം ഒരു കർശന ശാസ്ത്രീയ അടിത്തറയിലേക്ക് മാറി. ആന്റിബയോട്ടിക്കുകൾ, വാക്സിനുകൾ, ശസ്ത്രക്രിയാ സാങ്കേതികവിദ്യകൾ എന്നിവ ആധുനിക മെഡിസിനെ മാനവരാശിയുടെ ആരോഗ്യസംരക്ഷണത്തിൽ അനിവാര്യമാക്കി.[2] ലോകാരോഗ്യ സംഘടന (WHO) കണക്കാക്കുന്നത് ലോകജനസംഖ്യയുടെ 80 ശതമാനത്തോളം ആളുകൾ ഇപ്പോഴും പ്രാഥമിക ആരോഗ്യസംരക്ഷണത്തിനായി പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രത്തെ ആശ്രയിക്കുന്നു എന്നാണ്.[3]

ഈ പഠനത്തിന്റെ പ്രധാന ലക്ഷ്യം രണ്ട് സമ്പ്രദായങ്ങളുടെയും അടിസ്ഥാന തത്ത്വങ്ങൾ, പ്രായോഗിക പ്രയോഗങ്ങൾ, ശാസ്ത്രീയ സാധുത, സാമൂഹിക-സാംസ്കാരിക പ്രസക്തി എന്നിവ താരതമ്യപ്പെടുത്തി വിശകലനം ചെയ്യുകയാണ്. സമഗ്രമായ ആരോഗ്യ പരിപാലനത്തിനായി രണ്ട് സമ്പ്രദായങ്ങളും സംയോജിപ്പിക്കാനുള്ള സാധ്യതകളും പഠനം പരിശോധിക്കുന്നു.

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രം: സൈദ്ധാന്തിക അടിത്തറ

നിർവചനവും വ്യാപ്തിയും

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രം എന്നത് തലമുറകളായി കൈമാറ്റം ചെയ്യപ്പെട്ടിട്ടുള്ള അറിവും പ്രയോഗങ്ങളും വിശ്വാസങ്ങളും ഉൾക്കൊള്ളുന്ന സമ്പ്രദായങ്ങളാണ്. ഇത് രോഗങ്ങളുടെ പ്രതിരോധത്തിനും രോഗനിർണയത്തിനും ചികിത്സയ്ക്കും ഉപയോഗിക്കുന്ന സ്വദേശീയ അറിവിനെയാണ് പ്രതിനിധീകരിക്കുന്നത്.[4] പ്രധാന പരമ്പരാഗത സമ്പ്രദായങ്ങളിൽ ആയുർവേദം, യുനാനി, സിദ്ധ, ഹോമിയോപ്പതി, പരമ്പരാഗത ചൈനീസ് മെഡിസിൻ എന്നിവ ഉൾപ്പെടുന്നു.

മൗലിക തത്ത്വങ്ങൾ

ആയുർവേദ സമ്പ്രദായത്തിൽ, പഞ്ചമഹാഭൂതങ്ങളായ (ആകാശം, വായു, അഗ്നി, ജലം, ഭൂമി) സിദ്ധാന്തവും ത്രിദോഷ സിദ്ധാന്തവും (വാതം, പിത്തം, കഫം) കേന്ദ്രമാണ്. മനുഷ്യശരീരത്തിലെ ഈ മൂന്ന് ദോഷങ്ങളുടെ സന്തുലിതാവസ്ഥയാണ് ആരോഗ്യം എന്ന് ആയുർവേദം പഠിപ്പിക്കുന്നു.[5] അസന്തുലിതാവസ്ഥ രോഗത്തിലേക്ക് നയിക്കുന്നു. ചൈനീസ് മെഡിസിനിൽ യിൻ-യാങ് സന്തുലനവും ക്വി (ജീവശക്തി) പ്രവാഹവും പ്രധാനമാണ്.[6]

ചികിത്സാ രീതികൾ

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രം പ്രധാനമായും സസ്യങ്ങൾ, ധാതുക്കൾ, മൃഗോത്പന്നങ്ങൾ എന്നിവയിൽ നിന്നുള്ള പ്രകൃതിദത്ത ഔഷധസസ്യങ്ങളെ ആശ്രയിക്കുന്നു. ഇതിനൊപ്പം യോഗ, ധ്യാനം, ഭക്ഷണക്രമീകരണം, പഞ്ചകർമ്മചികിത്സ, അക്യുപങ്ചർ തുടങ്ങിയ സമഗ്രമായ ഉപചാര രീതികളും ഉപയോഗിക്കുന്നു.[7] രോഗത്തേക്കാൾ രോഗിയെയാണ് കേന്ദ്രീകരിക്കുന്നത് എന്നത് ഇതിന്റെ പ്രത്യേകതയാണ്.

ആധുനിക മെഡിസിൻ: ശാസ്ത്രീയ സമീപനം

വികാസവും അടിസ്ഥാനവും

ആധുനിക മെഡിസിൻ അഥവാ അലോപ്പതി എന്നറിയപ്പെടുന്ന സമ്പ്രദായം ശാസ്ത്രീയ രീതിശാസ്ത്രത്തിലും തെളിവ് അധിഷ്ഠിത സമീപനത്തിലും അധിഷ്ഠിതമാണ്. ശരീരശാസ്ത്രം, ശരീരവിജ്ഞാനം, ബയോകെമിസ്ട്രി, മൈക്രോബയോളജി തുടങ്ങിയ ജൈവശാസ്ത്ര അടിസ്ഥാനങ്ങളിൽ നിന്ന് ഇത് വികസിച്ചു.[8] രോഗത്തിന്റെ സ്പഷ്ടമായ കാരണങ്ങൾ തിരിച്ചറിഞ്ഞ് അവയെ ലക്ഷ്യമാക്കിയുള്ള ചികിത്സയാണ് ഇതിന്റെ സമീപനം.

രോഗ നിർണയ രീതികൾ

ആധുനിക മെഡിസിൻ സങ്കീർണമായ ഡയഗ്നോസ്റ്റിക് ഉപകരണങ്ങൾ ഉപയോഗിക്കുന്നു. എക്സ്-റേ, സി.ടി സ്കാൻ, എം.ആർ.ഐ, രക്തപരിശോധന, ജനിതക പരിശോധന തുടങ്ങിയവ രോഗനിർണയത്തിൽ വിപ്ലവം സൃഷ്ടിച്ചു.[9] സൂക്ഷ്മാണുതലത്തിലുള്ള രോഗകാരണങ്ങൾ കണ്ടെത്താനും ശരീരത്തിന്റെ ആന്തരിക പ്രവർത്തനങ്ങൾ വിലയിരുത്താനും ഈ സാങ്കേതികവിദ്യകൾ സഹായിക്കുന്നു.

ചികിത്സാ സമീപനങ്ങൾ

ആന്റിബയോട്ടിക്കുകൾ, വാക്സിനേഷൻ, ശസ്ത്രക്രിയ, കീമോതെറാപ്പി, റേഡിയോതെറാപ്പി, ഓർഗാൻ ട്രാൻസ്പ്ലാന്റേഷൻ എന്നിവ ആധുനിക മെഡിസിന്റെ പ്രധാന ചികിത്സാ രീതികളാണ്.[10] അണുബാധകൾ, ആകസ്മിക രോഗങ്ങൾ, ശസ്ത്രക്രിയാ ആവശ്യങ്ങൾ എന്നിവയിൽ ആധുനിക മെഡിസിൻ അസാധാരണ ഫലപ്രാപ്തി കാണിക്കുന്നു.

താരതമ്യ വിശകലനം

തത്ത്വശാസ്ത്രപരമായ വ്യത്യാസങ്ങൾ

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രം സമഗ്രമായ (holistic) സമീപനമാണ് സ്വീകരിക്കുന്നത്. ശരീരം, മനസ്സ്, ആത്മാവ് എന്നിവയുടെ സന്തുലിതാവസ്ഥയിലൂടെ ആരോഗ്യം കൈവരിക്കാമെന്ന വിശ്വാസമാണ് അടിസ്ഥാനം. എന്നാൽ ആധുനിക മെഡിസിൻ പ്രധാനമായും റിഡക്ഷനിസ്റ്റ് സമീപനം സ്വീകരിക്കുന്നു - രോഗത്തെ അതിന്റെ ജൈവരാസതലത്തിൽ വിഭജിച്ച് മനസ്സിലാക്കാനും ചികിത്സിക്കാനും ശ്രമിക്കുന്നു.[11]

പട്ടിക 1. പ്രധാന വ്യത്യാസങ്ങൾ

വശം	പരമ്പരാഗത വൈദ്യം	ആധുനിക മെഡിസിൻ
സമീപനം	സമഗ്രം (Holistic)	വിഭജനാത്മകം (Reductionist)
അടിസ്ഥാനം	അനുഭവസാക്ഷ്യം, പാരമ്പര്യം	ശാസ്ത്രീയ തെളിവുകൾ
രോഗനിർണയം	നാഡിപരിശോധന, നിരീക്ഷണം	ലാബ് ടെസ്റ്റുകൾ, സ്കാൻ
ചികിത്സാകാലം	ദീർഘകാലം, ക്ഷമാപൂർവം	വേഗത്തിലുള്ള പരിഹാരം
പാർശ്വഫലങ്ങൾ	കുറഞ്ഞത് (സാധാരണ)	കൂടുതൽ (പലപ്പോഴും)
ചെലവ്	താരതമ്യേന കുറവ്	കൂടുതൽ ചെലവേറിയത്

ശക്തിയും പരിമിതികളും

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രത്തിന്റെ പ്രധാന ശക്തി അതിന്റെ സമഗ്ര സമീപനവും ദീർഘകാല രോഗങ്ങളുടെ കൈകാര്യം ചെയ്യലിലെ ഫലപ്രാപ്തിയുമാണ്. ഉദാഹരണത്തിന്, വാതരോഗങ്ങൾ, ചർമരോഗങ്ങൾ, ദഹനപ്രശ്നങ്ങൾ എന്നിവയിൽ ആയുർവേദ ചികിത്സ മികച്ച ഫലങ്ങൾ നൽകുന്നു.[12] എന്നാൽ, ആകസ്മിക അണുബാധകളിലും അത്യാഹിത പരിചരണത്തിലും പരിമിതിയുണ്ട്.

ആധുനിക മെഡിസിന്റെ ശക്തി അണുബാധകൾ, ശസ്ത്രക്രിയാ ആവശ്യങ്ങൾ, അത്യാഹിത പരിചരണം എന്നിവയിലാണ്.[13] ആന്റിബയോട്ടിക്കുകൾ, വാക്സിനുകൾ, മുൻകാല മാരകരോഗങ്ങളെ നിയന്ത്രിക്കാൻ സഹായിച്ചു. എന്നാൽ, കീമോതെറാപ്പി പോലുള്ള ചികിത്സകളുടെ ഗുരുതരമായ പാർശ്വഫലങ്ങളും വർധിച്ചുവരുന്ന ആന്റിബയോട്ടിക് പ്രതിരോധവും പ്രശ്നങ്ങളാണ്.

സംയോജന സാധ്യതകളും സമന്വയവും

സംയോജിത വൈദ്യശാസ്ത്രം

ആധുനിക ആരോഗ്യ പരിപാലന സമീപനം രണ്ട് സമ്പ്രദായങ്ങളുടെയും ശക്തമായ വശങ്ങൾ സംയോജിപ്പിക്കുന്നതാണ്. ലോകാരോഗ്യ സംഘടന സംയോജിത വൈദ്യശാസ്ത്രത്തിന് (Integrative Medicine) മുൻഗണന നൽകുന്നു.[14] കാൻസർ ചികിത്സയിൽ കീമോതെറാപ്പിയ്ക്കൊപ്പം യോഗയും ധ്യാനവും, വേദനാ നിയന്ത്രണത്തിൽ അക്യുപങ്ചറും, ഹൃദ്രോഗങ്ങളിൽ ആയുർവേദ ഭക്ഷണക്രമവും ഉപയോഗിക്കുന്നത് നല്ല ഫലങ്ങൾ കാണിക്കുന്നു.[15]

പട്ടിക 2. സംയോജന മാതൃകകൾ

രോഗസ്ഥിതി	ആധുനിക ചികിത്സ	പരമ്പരാഗത പൂരകം
കാൻസർ	കീമോതെറാപ്പി/ റേഡിയേഷൻ	യോഗ, ധ്യാനം, ഔഷധസസ്യങ്ങൾ
വാതരോഗം	വേദനസംഹാരികൾ	അക്യുപങ്ചർ, ആയുർവേദ മസാജ്
പ്രമേഹം	ഇൻസുലിൻ/മരുന്നുകൾ	ഭക്ഷണക്രമം, യോഗ
മാനസിക സമ്മർദം	മനോരോഗ ചികിത്സ	ധ്യാനം, പ്രകൃതിചികിത്സ

വെല്ലുവിളികളും പരിഹാരങ്ങളും

സംയോജനത്തിന് പ്രധാന വെല്ലുവിളികൾ നേരിടേണ്ടിവരുന്നു. പരമ്പരാഗത ചികിത്സകളുടെ ശാസ്ത്രീയ സാധുത സ്ഥാപിക്കൽ, ക്ലിനിക്കൽ ട്രയലുകളിലൂടെ തെളിവുകൾ ശേഖരിക്കൽ, നിയന്ത്രണ ചട്ടക്കൂടുകൾ സ്ഥാപിക്കൽ, ഗുണനിലവാര നിയന്ത്രണം എന്നിവ പ്രധാനമാണ്.[16] ഇന്ത്യയിലെ AYUSH മന്ത്രാലയവും ചൈനയിലെ പരമ്പരാഗത വൈദ്യ സംവിധാനവും ഈ മേഖലയിൽ പ്രവർത്തിക്കുന്നു.

ഗവേഷണം കാണിക്കുന്നത് പരമ്പരാഗത ചികിത്സകളിലെ നിരവധി ഔഷധസസ്യങ്ങൾ ശാസ്ത്രീയമായി സാധൂകരിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ട് എന്നാണ്. തുളസി, മഞ്ഞൾ, ഇഞ്ചി, നീം തുടങ്ങിയവയുടെ ഔഷധഗുണങ്ങൾ ലാബ്പഠനങ്ങളിലൂടെ തെളിയിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ട്.[17] ഇത് സംയോജനത്തിനുള്ള സാധ്യതകൾ വർധിപ്പിക്കുന്നു.

ചർച്ചയും നിരീക്ഷണങ്ങളും

ആഗോള പ്രവണതകൾ

ലോകമെമ്പാടും സംയോജിത വൈദ്യശാസ്ത്രത്തിന് പ്രാധാന്യം വർധിച്ചുവരികയാണ്. അമേരിക്കയിൽ ആളുകളുടെ 38 ശതമാനവും ഏതെങ്കിലും രൂപത്തിലുള്ള പൂരക-ബദൽ ചികിത്സകൾ (Complementary and Alternative Medicine - CAM) ഉപയോഗിക്കുന്നു.[18] യൂറോപ്പിലും ഏഷ്യയിലും ഈ പ്രവണത കൂടിവരുന്നു. പ്രധാന മെഡിക്കൽ സ്ഥാപനങ്ങളിൽ സംയോജിത ചികിത്സാ വകുപ്പുകൾ തുടങ്ങുന്നുണ്ട്.

ഇന്ത്യൻ സന്ദർഭം

ഇന്ത്യ പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രത്തിന്റെ കേന്ദ്രമാണ്. AYUSH സമ്പ്രദായം (ആയുർവേദം, യോഗ, യുനാനി, സിദ്ധ, ഹോമിയോപ്പതി) ദേശീയ ആരോഗ്യനയത്തിന്റെ ഭാഗമാണ്.[19] കേരളത്തിൽ ആയുർവേദ പാരമ്പര്യം ശക്തമാണ്. രാജ്യത്ത് 7,80,000-ലധികം AYUSH ചികിത്സകരും 30,000-ലധികം ആശുപത്രികളും പ്രവർത്തിക്കുന്നു.

ശാസ്ത്രീയ ഗവേഷണത്തിന്റെ പങ്ക്

പരമ്പരാഗത ചികിത്സകളുടെ ശാസ്ത്രീയ സാധുത സ്ഥാപിക്കുന്നതിന് കർശനമായ ഗവേഷണം അനിവാര്യമാണ്. റാൻഡമൈസ്ഡ് കൺട്രോൾഡ് ട്രയലുകൾ, ഫാർമക്കോളജിക്കൽ പഠനങ്ങൾ, സുരക്ഷാ വിലയിരുത്തൽ എന്നിവയിലൂടെ പരമ്പരാഗത മരുന്നുകളെ ആധുനിക മാനദണ്ഡങ്ങൾക്കനുസൃതമായി പരിശോധിക്കേണ്ടതുണ്ട്.[20] അതേസമയം, പരമ്പരാഗത അറിവിന്റെ സവിശേഷതകളെ മാനിച്ചുകൊണ്ടുള്ള ഗവേഷണരീതികൾ വികസിപ്പിക്കേണ്ടതും പ്രധാനമാണ്.

ഉപസംഹാരം

പരമ്പരാഗത വൈദ്യശാസ്ത്രവും ആധുനിക മെഡിസിനും പരസ്പരവിരുദ്ധമല്ല, മറിച്ച് പരസ്പര പൂരകങ്ങളാണ്. രണ്ടിനും സവിശേഷമായ ശക്തിയും പരിമിതികളും ഉണ്ട്. ആധുനിക മെഡിസിൻ അണുബാധകൾ, അത്യാഹിത പരിചരണം, ശസ്ത്രക്രിയാ ആവശ്യങ്ങൾ എന്നിവയിൽ അതുല്യമാണ്. പരമ്പരാഗത വൈദ്യം ദീർഘകാല രോഗങ്ങൾ, പ്രതിരോധം, സമഗ്ര ആരോഗ്യം എന്നിവയിൽ മികവ് പുലർത്തുന്നു.

സംയോജിത വൈദ്യശാസ്ത്രം ഭാവി ആരോഗ്യപരിപാലനത്തിന്റെ മാർഗമാണെന്ന് ഈ പഠനം നിഗമനം ചെയ്യുന്നു. കർശനമായ ശാസ്ത്രീയ ഗവേഷണം, ഗുണനിലവാര നിയന്ത്രണം, ഉചിതമായ നിയന്ത്രണ ചട്ടക്കൂട് എന്നിവയിലൂടെ രണ്ട് സമ്പ്രദായങ്ങളെയും സമന്വയിപ്പിക്കാൻ

കഴിയും. വിദ്യാഭ്യാസ പരിപാടികളിൽ ഇരു സമ്പ്രദായങ്ങളേയും ഉൾപ്പെടുത്തുക, സംയോജിത ക്ലിനിക്കുകൾ സ്ഥാപിക്കുക, അന്തർവിഭാഗീയ ഗവേഷണം പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കുക എന്നിവ പ്രധാന നിർദേശങ്ങളാണ്.

ആധുനിക സാങ്കേതികവിദ്യയും പരമ്പരാഗത ജ്ഞാനവും കൂട്ടിച്ചേർന്നാൽ മാത്രമേ സമഗ്രവും ഫലപ്രദവും ജനകീയവുമായ ആരോഗ്യപരിപാലന സമ്പ്രദായം സൃഷ്ടിക്കാൻ സാധിക്കൂ. രോഗികേന്ദ്രീകൃതമായ ഈ സമീപനം ഓരോ വ്യക്തിക്കും ഏറ്റവും അനുയോജ്യമായ ചികിത്സ തിരഞ്ഞെടുക്കാനുള്ള സ്വാതന്ത്ര്യം നൽകുന്നു.

റഫറൻസുകൾ

1. World Health Organization. *Traditional Medicine Strategy 2014–2023*. Geneva: WHO Press, 2013.
2. Porter, Roy. *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity*. New York: W. W. Norton & Company, 1997.
3. World Health Organization. *WHO Traditional Medicine Strategy 2014–2023*. Accessed December 2025. https://www.who.int/publications/i/item/9789241506096.
4. Bodeker, Gerard, and Gemma Burford. *Traditional, Complementary and Alternative Medicine: Policy and Public Health Perspectives*. London: Imperial College Press, 2007.
5. Sharma, P. V. *Caraka Samhita: Text with English Translation & Critical Exposition Based on Cakrapani Datta's Ayurveda Dipika*. Varanasi: Chaukhambha Orientalia, 2003.
6. Kaptchuk, Ted J. *The Web That Has No Weaver: Understanding Chinese Medicine*. New York: McGraw-Hill Education, 2000.
7. Frawley, David. *Ayurvedic Healing: A Comprehensive Guide*. Twin Lakes, WI: Lotus Press, 2000.
8. Bynum, William F. *The History of Medicine: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
9. Goldman, Lee, and Andrew I. Schafer. *Goldman-Cecil Medicine*. 26th ed. Philadelphia: Elsevier, 2020.
10. Jamison, Dean T., et al. *Disease Control Priorities in Developing Countries*. 2nd ed. Washington, DC: World Bank, 2006.
11. Engel, George L. "The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine." *Science* 196, no. 4286 (1977): 129–136.
12. Patwardhan, Bhushan. "Bridging Ayurveda with Evidence-Based Scientific Approaches in Medicine." *EPMA Journal* 5, no. 19 (2014): 1–16.
13. Longo, Dan L., et al. *Harrison's Principles of Internal Medicine*. 21st ed. New York: McGraw-Hill Education, 2022.
14. World Health Organization. *WHO Global Report on Traditional and Complementary Medicine 2019*. Geneva: World Health Organization, 2019.
15. Rakel, David, and Andrew Weil. *Integrative Medicine*. 4th ed. Philadelphia: Elsevier, 2018.
16. Barnes, Patricia M., et al. "Complementary and Alternative Medicine Use Among Adults and Children: United States, 2007." *National Health Statistics Reports* 12 (2008): 1–23.
17. Patwardhan, Bhushan, and Dnyaneshwar Warude. "Ayurveda and Traditional Chinese Medicine: A Comparative Overview." *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine* 2, no. 4 (2005): 465–473.
18. National Center for Complementary and Integrative Health. "Complementary, Alternative, or Integrative Health: What's in a Name?" Last modified October 2023. https://www.nccih.nih.gov/health/complementary-alternative-or-integrative-health-whats-in-a-name.
19. Ministry of AYUSH, Government of India. "About the Ministry." Accessed December 2025. https://www.ayush.gov.in/.
20. Tilburt, Jon C., and Ted J. Kaptchuk. "Herbal Medicine Research and Global Health: An Ethical Analysis." *Bulletin of the World Health Organization* 86, no. 8 (2008): 594–599.